

«Согласована» Заместитель директора по УВР МБОУ СОШ с.Арыг-Узюнский <u>Шивитпей Н.А./</u> «03» <u>сентября</u> 2023г.	«Утверждена» Директор МБОУ СОШ с.Арыг-Узюнский <u>Аир-Санаа С.М./</u> Приказ № <u>293/п</u> от «<u>03</u>» <u>сентября</u> 2023г.
---	---

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по родной (тувинской) литературе
для 8 класса

учителя родного языка и литературы
Мунзук Алёны Доржуевны

на 2023-2024 учебный год

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва аас чогаалы болгаш литература

Тыва аас чогаалы болгаш литература болза чоннуң чогаадыкчы салым-чаяянының боттуг көстүүшкүннери болур. Аас чогаалы тываларның ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, болбаазырадып келгени сөстүң уран чүүлү болур. Ооң эстетиктиг чаңчылдарыңга даянгат, делегейниң улустарының (эң ылаңгыя орус, моол) литератураларның үлегер-майыын эдерип, тыва чечен чогаал 20 чүс чылдың чээрбиги чылдарындан бээр боттанып келген. Амгы үеде тыва аас чогаалы болгаш литература Тыва Республиканың чонунуң культуразының эң улуг доктаамал эстетиктиг чаңчылдарлыг уран чүүлү болу берген. Ол ам чонну чаагай чаңчылдарга кижизидериниң, өгбелерниң алдарлыг төөгүзүн өөренириниң, келир үеге бүзүрөп болур дугайында идегелди быжыглаарының чепсээ апарган.

Тыва аас чогаалын болгаш литератураны башкылаарының сорулгалары

Аас чогаалы болгаш литература кижилерниң медреселин сайзырадырыңга, сагыш-сеткилин байыдарыңга, аажы-чаңын хевирлээринге, чоннуң чаагай чаңчылдарын эдереринге аажок улуг салдарны чедирип турар. Ынчангаш үжен чылдардан бээр солун-сеткүүлдерге, номнарга литератураның болгаш аас чогаалының дээр чогоалдарын парлап эгелээн, а дөртен чылдарның ийиги чартыындан бээр школага, башкы училищезинге база педагогика институтунга өөредип эгелээн. Аас чогаалы болгаш литература тыва школаларда ыяап өөренир, башкылаар эртемнер апаргылаан. Моон соңгаар тыва аас чогаалын болгаш литератураны уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып өөретпишаан, дараазында сорулгаларны чедип алырын айтыр херек.

- Тыва улустуң шаандагы болгаш амгы амыдыралы-биле, хосталга, аас-кежик дээш чүс-чүс чылдарда чоннуң демисежип чорааны-биле улустуң аас чогаалы болгаш чечен чогаал өөреникчилерни таныштырар болгаш оларны төөгүчү ёзу-биле угаап өөредир.
- Улуг Октябрьның болгаш тыва улусчу революцияларның тыва улуска ачы-хавыязының дугайында чогаалдар өөреникчилерниң үзел-бодалдарының сайзыраарына улуг рольду ойнаар.
- Россияның хөй националдыг улустарының аразында акы-дуңма хамаарылгазын база кожа-хелбээ чурттар-биле болгаш делегейниң бурунгаар депшилгелиг чоннары-биле харылзааларын көргүскен чогаалдар чалыыларның патриотчу болгаш интернационалчы сеткилдерин оттурарына үнелеттинмес ажык-дузалыг.
- Улустуң аас чогаалы болгаш литература аныяк салгалды чаагай идеалдарга, улусчу моральга, ужур-чурумга кижизидер талазы-биле эвээш эвес курлавырлыг болганда, оларны төрөөн чуртунга, чонунга, ооң төөгүзүнге чоргааралды, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга гуманизм ёзу-биле хамаарылгалыг болурунга кижизидеринге хөй материалды бээр.
- Мөзүлүг болгаш мөзү чок маадырларның омур-хевирлерин дамчыштыр тыва литература ак сеткилдиг принципалдыг, үнелиг чүүлдерни хүлээп алыр, деткир болгаш четпес чүүлдер-биле эптешпес, демиселчи салдарларны өстүреринге дузалаар.
- Тыва литература амыдыралга тура-соруктуг, омак-сергек, бурунгаар чүткүлдүг, хей-аъттыг кижилерни өстүреринге үнелеттинмес чепсек бооп чоруур.

- Төрээн чогаал кичээлдери уругларны күш-ажылга кижизидеринге кезээде бараан бооп келген. Чогаалдарның бир мөзүлөш овор-хевирлериниң үлегерлери тургузукчу күш-ажылды алдаржыдып, аңаа киржиринче, ону хүндүлээринче аныяк салгалды кыйгырып турар.

Программа тургузуу:

Тыва литератураның чогаалдарын школага өөредири-биле дараазында чүүлдерни барымдаалаан:

- Чогаалдарның бедик идеяли, уран-чечени, амыдыралчызы, өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы;
- Чогаалдарның тема аайы-биле хөй талалы, эң ылаңгыя улуг төөгүлүг болуушкуннарнын болгаш амгы үениң амыдыралында бир мөзүлөш чүүлдерниң ужур-дузазын билип алырынга таарымчалыы;
- Жанрларның болгаш стильдерниң хөй янзылыы;
- Өөреникчилерниң хар-назынынга чогаалдарның таарымчалыы;

5-8 класстарның программаны идея-темалыг принципти барымдаалап тургускан. Ол класстарның өөреникчилери литератураны бойдус, шаандагы амыдырал, революция, патриотизм дээн ышкаш өске-даа темалар-биле холбаштыр бөлүктөп тургаш өөренир. Чижээ, **8 класска** өөренир чогаалдарны 6 бөлүккө чарган:

1. Улустуң аас чогаалы (тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар);
2. Улустуң аас чогаалыга чоок чогаалдар (авторлуг тоолдар, баснялар);
3. Бичии уругларның овор-хевирлери чуруттунган чогаалдар
4. Бойдус болгаш кижиге дугайында чогаалдар;
5. Тыва улустуң патриотчу сеткил-соруун илереткен чогаалдар;
6. Акы-дуңма улустарның чечен чогаалдары.

5-8 класстарга тыва улустун аас чогаалынын кол жанрларын номчуп, сайгарып өөренири көрдүнгөн аас чогаалынын жанрларын класстарга чоорту нарыыдадып хувааган.

Аас болгаш бижимел чогаалдарны номчуп өөренири-биле чергелештир чогаал теориязынын эге, бөдүүн билиглерин өөреникчилерге бээри программада көрдүнгөн.

Тыва литератураның кол курузу тыва чогаалдың аас чогаалы-биле харылзаазынын дугайында билигни өөреникчилерге бээри-биле доостур.

Программада кирген чогаалдар 3 бүлүккө хувааттынар:

1. Өөреникчилерниң албан номчааш, башкының дузазы-биле сайгарып өөренир чогаалдары;
2. Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар (5-7 класстарга);
3. Класстан дашкаар номчуур чогаалдар. Оларны башкының сүмелээни-биле өөреникчилер эки тура-биле шилип номчуур. Класстан дашкаар номчулга—өөреникчилерниң эстетиктиг билиглерин байыдарынын эргежок чугула хевири. Ону үргүлчү хынаары башкының ажыл-чорудулгазынын чугула кезээ болур.

Тыва литератураны башкылаарынын кол-кол методтары.

Мурнакчы методиктиг эртем чечен чогаалды школага башкылаарынын дөрт кол методтары барын, оларны билдилиг ажыглаарын сумелеп турар:

1.Чогаадыкчы хамаарылгалыг номчулганың методу – ортаакы класстарга ажыглаар эң-не үре-туннелдиг болгаш таарымчалыг метод. Ону ажыглап тургаш, өөреникчи кижини бүрүзүнүн чечен сөстү чугаалап, дыңнап, ажыглап, ооң аян-сырынынга таалап чоруурун башкы чедип алыр сорулгалыг.

Чечен чогаалды номчууру сөс бүрүзүнгө, фраза, домак, аян бүрүзүнгө номчукчунун кичээнгейин негээр, ооң күзелдерин, бодалдарын ханыладыр, доюлдуар нарын ажыл болур.

Бо дээштиг, ажыктыг, үре-түңнелдиг метод чечен чогаалды өөредип эгелээрде болгаш ону сайгарып доосканда хөй ажыглаттынар.

Чогаадыкчы хамаарылгалыг номчулганың методун ажыглап турда, чечен чогаал өөредириниң дараазында аргалары хереглеттинер: башкының аянныг номчулгазы, өөреникчилерниң аянныг номчууру, тайылбырлыг номчулга, чогаал дугайында беседа, боданып харыы тывар айтырыглар салыры, бижип харыылаар онаалгалар бээри.

Бо методту ажыглап турар өйде өөреникчилерниң кылыр ажылдары мындыг: чечен чогаалды класска болгаш бажыңга номчуур, аянныг номчулгага киржир, идепкейлиг дыңнаар, чогаалдың кезектериниң планын тургузар, оларга аттар чогаадыр, сөзүглелдин утказын эдерти чугаалаар, сөзүглелди ажыглап сценарий тургузар, өөредилге номунда чуруктарны кичээнгейлиг көөр, чогаалга хамаарыштыр чуруктар чуруур, чогаал дугайында бодалдарын бижимел-биле азы аас-биле илередир.

Ынчангаш чогаадыкчы хамаарылгалыг номчулганың методу башкыдан болгаш өөреникчилерден хөй, солун, хандыкшылдыг ажылдарны негээр.

2.Дилеп-тыварының методу.

Башкының салган айтырыгларыңга болгаш берген онаалгаларыңга өөреникчилерниң класска болгаш бажыңга харыы тыварын дилеп-тыварының методу дээр. Бо метод чечен чогаалды сайгарарының аргаларын өөреникчилерниң шиңгээдип алырыңга, литература дугайында билиишкиннерни, барымдааларны, сөстүң уран-чүүлүнүң хоойлуларын билип алырыңга дузалаар.

Дилеп-тиварының методун ажыглаарда, башкы дараазында ажылдарны чорудар: чогаалчы болгаш чогаал дугайында шинчилел, теорияга болгаш литература төөгүзүнге тураскааттыгган ажылдарга хамаарышкан айтырыгларны шын тургузар; оларга харыылар тиварынын оруктарын тодарадыр; класска болгаш бажыңга аас-биле азы бижимел-биле кылыр онаалгаларның системазын тургузар; харыы берзе, чогуур айтырыглар тивар, оларга хамаарыштыр диспут тургузар.

Дилеп-тиварының методун ажыглап турда, өөреникчилерниң кылыр ажылдары: башкының салган айтырыгларынга, берген онаалгаларынга хамаарышкан цитаталарны чечен чогаалдан болгаш шинчилел ажылдарындан тып чыыр; чогаалды сайгара аарак эдерти чугаалаар, аңаа тыпкан цитаталарын ажыглаар; чогаадыг, илеткел планнары тургузар; бир чогаалды өске чогаалдар-биле деңнеп тургаш, теория-биле, өске эртемнер-биле холбаштырып тургаш, сайгарганының түңнелин бижип илередир; диспутка идепкейлиг киржир, чогаадыг бижиир.

3.Шинчилел методу - үстүкү класстарга чечен чогаал башкылаарының база бир үре-түңнелдиг чепсээ. Бо методту хереглээриниң сорулгазы болза, өөрөнгөн чогаалдың мурнунда көрдүнмээн айтырыгларын сайгарары болур.

Шинчилел методу өөреникчилерниң чечен чогаалды үнелеп билиринге, оларның шинчилекчи салым-чаяанын сайзырадырынга дузалаар.

Бо методту ажыглап турда, өөреникчилерниң кылыр ажылдары: чогаалды өөреникчилер боттары сайгарар; ийи азы оон-даа хөй чогаалдарны деңнээр; чогаал болгаш ооң овур-хевирлериниң дугайында бодалдарны өөреникчилерниң кылган түңнелдеринге үндезилеп үнелээри; чогаалды ооң кинозу азы сценарийи-биле деңнээри; чогаалга үндезилеп тургускан шиини, кинону үнелээри.

4.Дыңнадыг методу - чечен чогаал өөредириниң болгаш өөреникчилерни кижизидериниң эң-не делгеренгей ажыглаттынып турар чепсээ. **Дыңнадыг методун хереглеп тура, башкының ажыглаар аргалары:** чогаалчы дугайында башкының чугаазы; чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында лекциялар; кыдыраашты конспект кылырынга, самбыраны планнар тургузарынга ажыглаары, көргүзүг материалдарын болгаш техниктиг херекселдерни ажыглаары дээш оон-даа өске.

Бо методту ажыглап турда, өөреникчилерниң кылыр ажилдары: конспект планы тургузар; конспект бижииринге чаңчыгар; айтырыгларга аас-биле харыы белеткээр; илеткелдер бижиир; башкының чугаазын, лекциязын идепкейлиг дыннаар.

Чечен чогаал башкылаарынын чамдык аргаларынын дугайында.

Кирилде беседа.

Кандыг-бир чогаалды номчуурунун, сайгарарының мурнунда кирилде беседа чорудары чугула. Кирилде беседа өөреникчилерни чаа чогаалдың утказын эки билип алырынга белеткээр сорулгалыг. Ынчангаш аңаа чогаалдың авторун, ооң көргүскени чүүлдериниң болгаш чогаалдарның дугайында допчу медээлерни бээр.

Аянынг номчулга.

Кирилде чугаа соонда, чогаалды номчуурун организаастаар. Ол ооң утказын, уран-чеченин билип алырының баштайгы эргежок чугула чадазы болур. Кыска чогаалдарны долузу-биле, а улуг чогаалдарның ханы уткалыг, бедик уран-чечен шынарлыг үзүндүлерин номчуур. Класка чогаалды дыңналдыр номчуурунга өөреникчилерни болдунар шаа-биле хөй кириштирер. Олар чаңгыстап, бөлүү-биле азы рольдарга хуваажып алгаш, номчуп болур.

Беседалар.

Чечен чогаалды сайгарарынга кирилде беседадан аңгыда, хостуг беседа, айтырыглар эдиртир беседа база маргылдаалыг болгаш түңнел беседалар кичээлдер үезинде үргүлчү ажыглаттынып турар.

Өске аргалар.

Чечен чогаалдың утказын, омур-хевирлерин, уран-чеченин шиңгээдип, сактып алырынга чогаалга хамаарыштыр чуруктар чурудары, дойдан дүрзүлөр туттурары; Дашка, ыяшка омур-хевирлерни сиилбирледир; чес-холадан омур-хевирлер шуткудары; шиилерге декорация кылдырары; чогаалдың утказын эдирти чугаалаары; шүлүктү, басняны, улуг хемчээлдиг чогаалдардан үзүндүнү шээжиледир дээш оон-даа өске аргаларны башкы четче ажыглаар болза, ооң ажил-чорудулгазы үре-түңнелдиг болур.

Чечен чогаалды сайгарарының ужур-дузазы.

Литератураны өөредирде, кол роль чогаал сайгарылгазынга онаажыр. Ооң сорулгазы—чогаалдың утказында болгаш уран-чеченинде эң-не чугула чүүлдерни илередип, ооң литература-төөгүлүг болгаш амгы үеге ужур-дузазын тодарадырында.

7-8 класстарга чогаал сайгарылгазы калбарып, ханылаар—колдуунда чогаалдың идеялиг утказын болгаш уран-чеченин тайылбырлаарынче угланыр.

8-ки класска төрөөн чогаалга чорудар аас болгаш бижимел ажылдарнын хевирлери.

Аас-биле.

Өөрөнгө сөзүглелдерни шын, медреселдиг, чүгүртү, аянныг номчуур. Шээжилеп алган чогаалдарын, аянныг чугаалаар. Өөрөнгө чогаалдарының утказын делгередир, допчулай, шилилгелиг чугаалаар. Чогаалдың маадырларынга

характеристика бээр. (бот-тускайлаң болгаш деңнелге). Номчаан номунга, көргөн кинозунга, теледамчыдылгазынга, шиизинге үнелелди бээр. Класстың, школаның амыдыралынга даянган харылзаалыг чугаа тургузар.

Бижимел-биле.

Чечен чогаалдарга эдертиглер, чогаадыглар бижиир. Айтырыгга делгереңгей харыыны бээр, өөренип эрткен темаларынга бөдүүн болгаш нарын планнар тургузар. Номчаан номнарынга болгаш өске-даа чүүлдерге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, үнелел бээр.

8-ки класстың өөреникчилерининг кол-кол мергежилдери болгаш чаңчылдары.

8-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилер дараазында мергежилдерни болгаш чаңчылдарны чедип алыр:

- чечен чогаалдың сөзүглелин, темазын, идеязын, сюжедин, маадырларын тодарадып шыдаар;
- документалдыг чогаалдарның, шии болгаш шүлүглелдерниң онзагай талаларын илередип билир;
- бүгү аймактарның болгаш хевирлерниң чогаалдарын аянный номчуур;
- бодунуң тургусканы план ёзугаар аас-биле азы бижимел-биле чечен чогаал маадырынга характеристика бээр болгаш чаңгыс азы элээн каш чогаалдарның маадырларын деңнеп болур;
- чогаалчының берген характеристиказынга, чурааны чурукка, көргүскени хөделиишкиннеринге база чугаалажыгларга, долгандыр турар байдалга, уран чурумалдарга даянгаш, ол чуруттунган болуушкуннарга болгаш оларның киржикчилеринге боттарының хамаарылгазын илередип шыдаар;
- чечен чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын тыптар, оларның чогаалга ужур-дузазын тайылбырлап билир;
- бодунуң номчаан номунга, көргөн кинозунга, шиизинге аас-биле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар;

- эртем-суртаалдыг номнуң тайылбыр материалдарын, ол ышкаш школачыларга литературлуг билиглер болгаш терминнер словарларын ажыглап билир апарган болур.

Литература:

1. Программа « 5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература»

Д.С.Куулар, А.М.Монгуш., Кызыл-1994 ч.

2. Төрээн чогаал 5 кл, К.Х.Оргу, В.С.Кызыл-оол., Кызыл-2004ч

3. Төрээн чогаал 6 кл., К.Х.Оргу, Н.Ш.Куулар, Кызыл 2002ч.

4. Төрээн чогаал 7 кл, К.Х.Оргу, Х.М.Ойдан-оол., Кызыл-2005

5. Тыва чогаал 8 кл., С.С.Сүрүң-оол, С.Б.Байыр-оол., Кызыл 2001

6. Төрээн чогаал 9 кл, Ю.Ш.Кюнзегеш, Күжүгет М.А., Кызыл-2007ч.

7. Тыва чогаал 10 кл., К.Х.Оргу, С.Х.Натпит-оол., Е.Т.Чамзырын, Кызыл-2002ч

8. Тыва чогаал 11кл, Куулар Д.С., К-2002

8-ки класстың төрөөн чогаалга календарь – тематиктиг планнаашкыны

Шупту 68 шак.

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Эрттирер хүнү	
			план	факт
1	Чогаал дугайында сөс	1		
2	С. А.Сарыг-оол «Улуг-Хемим»	1		
3	Шүлүглел дугайында билиг	1		
4	В.Ш.Көк-оол «Самбажык» 1-2 дугаар көргүзүглер	1		
5	В.Ш.Көк-оол «Самбажык» 3,4 дугаар көргүзүглер	1		
6	"Самбажык" 5,6 дугаар көргүзүглер.	1		
7	В.Ш.Көк-оол «Самбажыкка»түннел кичээл	1		
8	Чогаадыг «Алдан-маадырлар- бистиң өгбелеривис»	1		
9	Шии дугайында билиг	1		
10	Ю.Ш.Кюнзегеш «Дыт»	1		
11	Ю.Ш.Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен»	1		
12	Чогаадыг "Найырал"	1		
14	Класстан дашкаар номчулга	2		
15	Хыналда ажыл	1		
16	К.Кудажынын намдары	1		
17	К.К.Кудажы «Тараа» 1,2.эге.	1		
18	К.К.Кудажы «Тараа» 3,4 эге.	1		
19	К.К.Кудажы «Тараа» 5 эге болгаш дараазыда эгелерниң допчулары.	1		
20	Чогаадыг «Тараа-амыдыралдың дөзү»	1		

21	Композиция болгаш сюжет дугайында	1		
25	С.С.Сүрүң-оол «Озалааш хем»	4		
27	С.Сүрүң-оол "Лейтенантының даалгазы"	2		
28	А.Үержаның намдары	1		
29	А.Үержаа "Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагыы"	1		
30	А.Үержаа "Ажыл"	1		
31	Чогаадыг "Ажыл кижини каастаар"	1		
32	Ч.Кууларның намдары	1		
33	К.Ч.Куулар «Шораан» “Човулаңның кончуун але”, “Салымга канчап чагыртыр”, “Даайынын белээ”	1		
34	„Сандак ирейниң салдары”, “Кыштың өөрүшкүзү“, „Эдер-Куй“	1		
36	“Агар-Элезин”, “Байырлыг, кырган –ачай”, “Чолдуң оруу- човулаңның ызы”	2		
37	Чогаадыг «Шораан-ёзулуг демиселчи»	1		
38	Е.Д.Танова «Илбилиг согун» 1-ги көжеге (1,2,3 көргүзүглер)	1		
39	Е.Д.Танова «Илбилиг согун» 1-ги көжеге (4,5 көргүзүглер)	1		
40	Чогаадыг-фантастика «Бир эвес мен илбилиг согуннуг апарган болзумза...»	1		
41	А.А.Даржай «Авамга» Кдн. А.Даржай «Миннип чор мен, авай»	1		
42	Чогаадыг «Мээн авам»	1		
43	К.Д.Чамыяң «Ханы дазыл» 1, 2-ги эгелер	1		
44	К.Д.Чамыяң «Ханы дазыл» 3-кү эге	1		
45	К.Д.Чамыяң «Ханы дазыл» 4-кү эге	1		
46	Үнелел «Ханы дазыл» дугайында мээң бодалым	1		
47	К.Д.Чамыяң «Мөңгүн оттук» „Идегел”, "Төөгү чугаа", "Эжишкилер"	1		

48	“Чүү-даа чүве өйлүг”, “Сүме херек”, “Шылгалда”, “Орукка“	1		
49	“Караңгыда чүү болганыл”, „Олчалыг хүн”, “Улар чалгыны”	1		
50	Кнд. А.Фадеев «Аныяк гвардия» 1-ги кезээ	1		
51	Кдн. А.Фадеев «Аныяк гвардия» 2-ги кезээ	1		
52	М.П.Ховалыг «Ыдыктаан тук» 1,2 эгелер	1		
53	М.П.Ховалыг «Ыдыктаан тук» 3,4-кү эгелер	1		
54	Хыналда ажыл	1		
55	Ч.т. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.	1		
56	З.А.Намзырай «Эглип келир куштарым»	1		
57	Аянный номчулга «Эглип келир куштарым»	1		
58	А.Х-О.Ховалыг «Кара-Даг дугайында баллада»	1		
59	Кдн. М.Б.Кенин-Лопсан «Алдан-маадырлар дугайында»	1		
60	Кдн. М.Б.Кенин-Лопсан «Алдан-маадырлар дугайында»	1		
61	Кдн. К-Э.К.Кудажы «Ыы...»	1		
62	Кдн. К-Э.К.Кудажы «Ыы»	1		
63	Хыналда ажыл	1		
65	Номчаан чогаалынга чурукту камгалаар	2		
67	Номчуурунун дүргенин хынаары	2		
68	Түңнел катаптаашкын	1		